

Demeter Zsófia

**A pusztai iskolák családi példája
Herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalma
pusztai iskolái**

VAS GEREKEN
VÁROSI KÖNYVTÁR

1868-at írtak ekkor Enyingen. Sűrű év volt ez az enyingi uradalom történetében. A tulajdonos, herceg Batthyány Fülöp (1781-1870) már idős, a korszakban nagyon idősnek számít, 87 éves.

Az enyingi uradalmat apja, Batthyány Lajos halála után, 1806-ban vette át, s együtt kezelte azt hitbizományi birtokaival: Körmenddel, Kanizsával, Intával, Ludbreggel. A család a 17. században grófi, majd birodalmi hercegi rangot nyert. A hitbizományt 1746-ban létesítették s vonták össze az alsó-ausztriai birtokokra alapított Strattmann-hitbizománnyal. Azóta a két hatalmas hitbizomány elsőszülött férfi örökösei viselik a Batthyányi-Strattmann nevet (tehát sorukba tartozik a nemrégiben boldoggá avatott Batthyány-Strattmann László, a szegények orvosa).

Fülöp herceg a negyedik volt a hitbizományi tulajdonos hercegek sorában. Kezén volt, 1806 és 1870 között, először és utoljára egységes ez az uradalom. Tulajdonosa egész hosszú életén át jó gazdaként kezelte. Keze alatt, a mindig igen gondosan kiválasztott felelős gazdasági szakemberek irányításával, az enyingi uradalom a XIX. század folyamán kezdett (Tóth Tibortól kölcsönzött fordulattal) „nagybirtokból nagyüzemmé” válni.

Az enyingi uradalom a Mezőföldön, három megye: Somogy, Tolna és Veszprém (ma Fejér) megyék határán feküdt, jó termőhelyi és e korszakban közepes gazdaságföldrajzi adottságok jellemezték. Az uradalom 1830-tól 1856-ig bérelte a dinnyési pusztát. Ide kapcsolódott, bár adminisztrációját tekintve, teljesen önálló volt az 1828-ban 555 ezer pengőforintért megvásárolt érdi uradalom, melyet 1848-ban báró Sina Györgynek adtak el.¹

Herceg Batthyány Fülöp 1806-ban vette át birtokai kezelését, s 1870-ben bekövetkezett haláláig azok gazdálkodására különös figyelmet fordított. Miután maga családot nem alapított, e megkülönböztetett figyelem birtokai gazdálkodása, embereinek életviszonyai, falvainak rendezettsége és a kegyúri, iskoláztatási kérdések legapróbbikára is kiterjedt: a pusztai iskolák tankönyveitől a tisztek számára járatott gazdasági lapokig és az állatok téli takarmányozásáig minden rendű- és rangú problémával személyesen foglalkozott. Az 1860-as évek végére azonban már megcsappant munkakedve.

Az uradalom minden gondját évek óta az 1841-től szolgáló tisztartó vitte. A tisztartót Farkas Imrének hívták, s eddig szinte csak dicséretet aratott munkájával.

Az enyingi uradalom gazdálkodása az 1860-as évekig sikeresnek mondható. Fő jövedelmi forrásai, a gyapjú és a gabona eladása a piaci kereslet-kínálat függvényében váltakozó sikerrel ugyan, de felesleget termelt még az 1850-es évek nagyobb beruházásainak fedezésén túl is. Csak az 1860-as évek súlyos természeti csapásai (aszály, jégkár, járványok) mutattak rá uradalmunk 1848 utáni fő problémájára: a tőkehiányra. A bajok okozója véleményem szerint a hercegnek az a hibás döntése volt, hogy 1848 után a kárpótlási, majd földtehermentesítési tőkéket, de még azok kamatait sem fektette az uradalom beruházásaiba, holott a gazdaság — a súlyos adóteher révén — ezen pénzeknek maga is forrása volt. Ugyanakkor az uradalom elveszítette az úrbísiséggel járó szolgáltatásokat (a robotot, a robotos igaerőt és a terményjáraadékat), amely veszteségért így éppen nem a gazdálkodó egységet, hanem csupán a tulajdonosát kárpótolták. Az uradalom adózott és beruházott tehát anélkül, hogy ennek tökefedeztetését a herceg megteremtette volna.

Az 1871-ben ábrázolt birtok 1600 -öles holdakban összesen 24 296 uradalmi hasznosítású holdat foglal magában. Ennek 1,6 %-a belsőség 53,7 %-a szántó 4,7 %-a rét 4,2 %-a bozót 20,4 %-a legelő 0,1 %-a szőlő 13,1 %-a erdő 0,2 %-a tó 2%-a művelés alatt nem álló terület. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az anyauradalommal területileg nem függvén össze, a két fiókgazdaság, Németegres és Szálka ezen a térképen nem szerepel. Ezek adataival

¹ MOL. P. 1322. 116. csomó. 1848. május 11. Sényi Gábor és Egan Eduard átadási leltára.

együtt 1600 -öles holdakra átszámítva tehát az uradalom egész területe kerekítve 27 ezer hold volt.

Farkas Imre tisztartó szervezői erényeit, a gazdálkodás alapelveit kidolgozó jó, korszakában elismert szakember voltát, kísérletező kedvét, kiváló íráskészségét bizonyítják az uradalom iratai.

A gazdálkodás mindennapjainak irányát, sőt részben a hosszabb távú terveket is Farkas Imre véleménye és munkája határozta meg. Az övé volt a hercegé mellett a legfontosabb álláspont, s különösen a gazdálkodás okszerű irányait tekintve mondhatjuk ezt el. Azt is tükrözik ugyanis az iratok, hogy az uradalmi alkalmazottak magángazdaságaik ügyeiben is kikérték véleményét. Batthyány Fülöp tisztartója tevékenységében először a juhnemesítésben való jártasságát értékelte, de dicsérte a peres ügyekben való fáradhatatlan kitartásáért, a mezőgazdasági gépek dolgaiban való jártasságáért, jó kapcsolataiért, elismerte szakmai folyóiratokba írt cikkeit, rábízta – és utóbb jutalmazta is érte – 1848-ban az érdi uradalom, 1856-ban pedig a dinnyési gazdaság átadását. Korszakunk végének rossz termései, káreseményei miatt természetesen nem dicsérte a tisztartót, de nem hibáztatta olyanért, amiről nem tehetett. Ez nem jelentette azt, hogy elnézte a legapróbb hibáját is, de hagyta dolgozni a legjobb tudása szerint. Nyílt, mindkét irányban tiszteletteljes hangnem uralkodott a herceg, a főkormány és a tisztartó között.

Enying, az uradalom középponti helysége, a korban mezőváros volt. Veszprém megyéhez tartozott. A mai város mai képét is meghatározza egykori uradalmi központ szerepe. Középpontjában a Fülöp herceg édesapja, Batthyány Lajos által szabályoztatott Fő utca, a klasszicista átépítés utáni kastély, és a Fülöp herceg által építtetett kegyúri templom, illetve az uradalmi személyzet lakásául szolgáló uradalmi házak².

A tisztartói lakban lakott Farkas Imre, feleségével és négy lányával. A puszták népe, melynek Illyés Gyula állított örök emléket az uradalmak gazdálkodási egységeiben, az ispánok vezette pusztákon, majorokban élt.

Nem volt tipikus Farkas Imre pályafutása. Tiszti írnokként találjuk először meg a nevét az uradalom iratai között, 1830-ban ő veszi át a dinnyési pusztát, és ott beállítja a bérleti gazdaságot. 1832-ben kapja várnagysági számadó ispáni kinevezését, már ekkor írnokot is rendelnek mellé. Ekkor tűnik ki a gazdálkodást, nevezetesen a juhászatot és a juhnemesítést elősegítő tudásával és jó kezdeményezéseivel. 1841-ben tisztartói kinevezésében ez, tehát gazdasági munkája volt a mérvadó: „hogy ezen uradalomban iparának tágabb mező nyílhasson, főképpen a juhászat és pepinéria virágoztatására” —írta a herceg. Farkas 1871-ben az uradalom felosztása után került nyugállományba.

Farkas Imre esetében és személyével kapcsolatban érződik azonban az, hogy a tisztartó öröklődött a minél nagyobb jövedelmet akaró tulajdonos és az okszerű mezőgazdaság új felfogása között. A tisztartó tudta s rendszeresen, világosan meg is írta feletteseinek, hogy ésszerűen takarékoskodni csak nagyobb beruházások után lehet. Ezek a beruházások azonban rendre elmaradtak, vagy olyan sokáig húzódtak, hogy már nem hozták a várt hasznot. Mindez korszakunk végére megbosszulta magát: az uradalom, mely addig termelte a jövedelmet, már csak emésztette a kölcsönöket.

Farkas Imrere hárult az uradalom mindennapi életének átfogó rendezése. Az élet minden apró mozzanatát saját hatáskörében szabályozta tehát: a cselédélet illemkódexétől a pusztai iskola órarendjéig, vagy a gyermekágyas asszonyok táplálkozásáig. 1860-ban készült a rendszabály-könyv, amely az esztendő legfőbb adminisztratív és gazdasági határidőit, a beszámolók segédleteit, a következő évi tervek elkészítésének kulcsait tartalmazta³.

² Az uradalmi központ kiépülésével részletesen foglalkozik a szerző „Az agg tábornok és az ifjú hadsereg” – Enyingi séta című cikkében. Kárpát-medencei Kastélykrónika. I. évfolyam. 2004/1. szám. 41-43.

³ FML. BUI. 17. 1860. február 6.

1861-ben készült a cselédek életét, viselkedését és munkáját szabályozó ún. „Pusztai törvény”⁴, és az egészségügyi felvilágosító irodalom egyik gyöngyszeme: az „Utasítások a nőkhöz”⁵. 1870-ben a tanügyi rendelet látott napvilágot⁶.

Az igény, amelyből ezek az utasítások születtek, azok hangneme és célja mind az uradalmiak – tisztek és cselédek – sajátos életérzését tükrözik; azt, hogy ez az uradalom „állam az államban”, megáll a saját lábán, s így saját maga hozza a „törvényeket”. Benne van ebben a szemléletben az is persze, hogy az uradalom eddig viszonylag sikeresen gazdálkodott, sok minden épült, vezetői sikeres szakemberek, jó társadalmi kapcsolatokkal, ismertséggel. Ezeket a rendszabályokat magam az uradalom eredményei megtestesülésének, sikeres periódusa lezárásának tartom.

Farkas tiszttartó személyével függött össze az a tény is, hogy a XIX. század folyamán az uradalom Veszprém felé irányuló kapcsolatai lazultak, s az 1860-as évek végén már egy székesfehérvári kapcsolatrendszer létezett helyettük többek között pl. a bógerok és az emberpiac kérdésében. Fehérvár közbülső állomás lett a nagyvárossá növekedő főváros felé vezető utakon. Egy-egy uradalmi szállításkor a tiszttartó az árut éjszakára fehérvári házához vitette.

A tiszttartó fehérvári kapcsolatairól többet az uradalmi adatok nem árultak el. Az uradalom felosztása után az örökösök hamarosan nyugállományba küldték, immár nem békés körülmények között, hanem mint olyat, akit felelősnek tartanak az uradalom válságáért. Ez ellen a beállítás ellen a tiszttartó öntudatosan, sértődötten és jogosan tiltakozott, s maga kérte nyugdíjazását. Már a Székesfehérvárra vonatkozó adatok között bukkantam arra, hogy az 1857. évi fehérvári császárlátogatás fogadtatási költségeire Farkas Imre tiszttartó kétezer forintot kölcsönzött a városnak.

Alsó- és Felsőöri Farkas Imre családjára vonatkozóan önálló fondot őriz a Magyar Országos Levéltár⁷. Vas vármegye 1831-ben erősítette meg az 1781. évi megyegyűlési jegyzőkönyv alapján nemességüket. A fehérvári házat 1860-ban vásárolta meg Farkas tiszttartó a Szarka, ma Táncsics utcában, majd 1863-ban 11 ezer forintért építtette át. Ide vonult vissza Farkas Imre nyugdíjazása után, s itt élt 1883-ban bekövetkezett haláláig. A nagy tudású gazdasági szakember magas tiszttartói jövedelmét jól kamatoztatta, s magángazdaságát is jól vezette. Jelentős vagyont hagyott négy lányára, melynek fontos részét képezte a fehérvári ház, és a siófoki villa, az értékpapírok és kötelezvények⁸.

A pusztai iskolák

Farkas tiszttartó volt az tehát, aki – az enyingi uradalomban akár a herceg ellenzésével is dacolva – mindig fontosnak tartotta a pusztai iskolák fenntartását, illetve azt, hogy a gazdasági alkalmazottak gyermekei a pusztai iskolákból kikerülve is kaphassanak továbbtanulásukhoz nevelési segílyt. Nevelési segílyt és nyugdíjat a herceg „kegyelméből”, külön kérésre kaphatott a gazdasági tiszt és a béres egyaránt, bár természetesen, nem azonos mértékben. Mindkét juttatás adható volt tehát, s mindkettőre jellemző, hogy az uradalom fennállása elején ritkán, végén viszont gyakran előfordult.

A nevelési segílyt a magasabb tanulmányok idejére szólt, az adományozáskor a herceg előírta, hogy a gyermek hány éves koráig jár. Amennyiben a fiatal tovább tanult, többször is

⁴ FML. BUI. 17. 1861. szeptember 3.

⁵ FML. BUI. 17. 1861. november 12.

⁶ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körendelet.

⁷ MOL. P. 1006.

⁸ Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal éveei Fehérváron. A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve...Közli: Gyóni András igazgató.. Székesfehérvár 2000. 134-138. 134.

meghosszabbították. Egy alkalmazott általában háromnál több nevelési segílyt egyszerre nem kapott, még ha több gyermeke tanult is. A nagy családok gyerekei fokozatosan nőttek bele a segílyezett korba.

A 60-as évek 20 ezer osztrák értékű ft körüli bértömegének tehát kb. 15%-át fordították nyugdíjakra, és 3%-át nevelési pótlékokra.

A pusztai iskolákat a cselédek gyermekeinek tanítására létesítették: előbb két pusztai tanító, majd 1858-tól négy alkalmazásáról tudunk. Az 1868. évi a népiskolai közoktatás tárgyában született XXXVIII. törvénycikk, azaz az Eötvös József-féle kötelező népiskolai törvény természetesen ugyanilyen célból iskolafenntartásra kötelezte is az uradalmat⁹. Ennek hatására alakítottak iskolát Óhodoson 1870-ben¹⁰, és kellett alakítani Kustyánban is, de ott még 1870-ben iskolaszoba sem volt, azt is csak a következő évben tervezték építeni¹¹. A tágabb környéken sem volt jobb a helyzet. A Fejér Megyei Iskolatanács 1870-es évekbeli jelentései fájdalommal szólnak nagyhatárú uradalmak sorozatáról (persze falvokról is), ahol nem hoztak létre még iskolát. Jó példaként viszont kiemelik a Zichy család uradalmait, illetve a Sina-uradalmakat, ahol a birtokosok jutalmakkal segítik a pusztai gyerekek tanulását¹².

Az enyingi uradalomban 1868 után gyakorlat volt, hogy a sokgyermekes cselédeket az általános tankötelezettség miatt az iskolával rendelkező pusztákra helyezték át¹³. Ahol iskola nem volt, ott a közeli falusi iskolát látogatták a gyerekek, vagy az ambuláns oktatás rendszerébe kapcsolták be őket.

A pusztai tanítókat a gazdasági személyzetnél tartották nyilván, számukra konvenciót állapítottak meg¹⁴. A tanítókat „pallérként” és „utánállóként” is említették. Ezek a régies kifejezések jól körülírják a tanítók parancsoló ellenőri feladatát.

Mint írástudó embereket, természetesen az adminisztrációnál is felhasználták őket, különösen a gazdasági személyzet távollétében volt ennek jelentősége. A 60-as évektől rendszeresen vezették a betegmutató könyvet¹⁵, a hajnali, déli és esti pusztai harangozás is a feladatuk volt¹⁶, s adott esetben az írnokot is helyettesítették¹⁷.

A tanítók, mint „utánállók” a béresek munkáját ellenőrizték, a sarkukban álltak. Az első tavaszi munkájuk az irtás (konkoly, mácsony, tiszta búzából a rozs) ellenőrzése, vagy az iskolásokkal való végajtása volt¹⁸. Aratás közeledtével a kaszások ellenőrzése lett fő tevékenységük, majd a cséplésnél a bemérés, vagy csupán a felügyelés. Mint afféle „nadrágos embernek” a tanítónak kötelessége volt egész életterére felügyelni. 1861-ben Magyar Károly újhodosi tanítót megdorgálták, mert „vidéki marhákat túrt meg” és még durváskodott is; ezekért áthelyezték Péltre¹⁹. A tanítóknak a cselédekkel szemben is – gyerekeik tanításán kívül is – voltak kötelezettségeik: a felvilágosítás, a felsőbb rendeletek és a helyes életvitelre, valamint a gyümölcsfanevelésre oktató iratok felolvasása és elmagyarázása. Az „Utasítás a

⁹ FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkormányznak. Az 1868-as törvény előzményeként megalkotott 1848. július 24-én előterjesztett törvényjavaslat is külön foglalkozott már a népesebb pusztákon felállítandó népiskolákkal, az oktatás kötelező, ingyenes voltával. Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 83. Felkai László – Mann Miklós: Eötvös és Treffort. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. é. n. 6.

¹⁰ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.

¹¹ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17.

¹² Erdős Ferenc szerk: Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872-2890). Fejér Megyei Történeti Évkönyv 24. Székesfehérvár, 1998.29.; 33.;

¹³ FML. BUI. 8. 1869. október 31. Farkas I. körirata.

¹⁴ FML. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.

¹⁵ FML. BUI. 17. 1862. november 16.

¹⁶ FML. BUI. 17. 1862. november 2.

¹⁷ FML. BUI. 18. 1870. május 22.

¹⁸ FML. BUI. 18. 1870. április 1.

¹⁹ FML. BUI. 16. 1861. november 22; 9. 1861. november 27.

nőkhöz” című orvosi felvilágosító irat záradéka pl. úgy rendelkezik, hogy az iratot adják ki „a tanító, vagy is a gazd. után állónak, a hol ez nincsen tehát a gazdának, kik ezt az érdeklőknek meg magyarázván általuk híven tellyesítsék.”²⁰. A tanítók munkájának uradalmi megítélésében érvként a tanítás minősége, a tudás, a gyermekekkel való jó bánásmód nem is szerepel. A belfürgei tanító 5 kisgyermek után nevelési segílyt kérvén, a tiszttartó támogató javaslatában ezeket a szempontokat nem is említi. „Molnár János az uradalmi tanítók legszorgalmasabbika és nyáron át a takarmány takarítás és irtás után mindenkor óhajtott igyekezetet fejt ki.”²¹

A tanítók, mint konvenciósök, s mint akiknek egyéb jövedelmük nem lehetett, kiöregedvén, huzamos szolgálat után, kegyelemből, nyugdíjban részesültek. A csekély zsold és az egész éven át tartó munka miatt a pusztai iskolákban viszonylag gyakran váltották egymást. Irataink csupán egy nyugdíjazott tanítóról, a szentmihályfai Földes Györgyről tudósítanak, aki 1821-ben ház vételére kapott engedélyt²². Bizonyára nyugdíjazása miatt kényszerült arra, hogy a béresházból kiköltözzön. 1840-ben, mint nyugalmazott tanítónak, „nyavalyás állapotja” és két kis gyermeke okán évi 2 mázsa búza és 6 mázsa kétszeres kiegészítést²³, később még egy tehén nyári legeltetését engedélyezte a herceg. Utóda, Tóth Rókus vetni való kölcsöngabonát is csak azért kaphatott, mert az előző évben földjét olyan sovány táblában kapta, hogy annak termése csupán élelmére volt elég²⁴. Az 1846-os igen rossz termésű évben két tanítót 2-2 akó újborttal segítettek²⁵.

Az 1820-as években még csak pénzbeli fizetést kaptak a tanítók. Csupán egy esetben említenek a források járandóságuk között földet: a fürgei tanító jutalomként kapta, mert lakásában „egy béresnek adott quártélt”²⁶. A fizetésen felüli konvenciósök földek 1827-ben jelentek meg a tanítók bérében. Ekkor kapott Györkös Márton szentmihályfai és Dédák János fürgei iskolamester 2-2 hold őszi, tavaszi és kukorica alá való földet, azzal, hogy maguk munkálják és vetik, valamint 2 szekér ágfát²⁷. A tanítók a konvenciósök között kapták meg földjárandóságukat.

A tanítók fizetésemelési kérelmét 1847-ben a tiszttartó azzal támogatta, hogy „a béreseknél is kisebb fizetést húznak”²⁸. Ezen megjobbított fizetésről 1854-ben tudósítottak. Ekkor a két pusztai iskola, a szentmihályfai és a belfürgei tanítója 45 ft készpénzt, 12 pozsonyi mérő búzát, 18 pozsonyi mérő rozst, 6 akó újbort, 6 öl hasábfát, összesen 2 holdnyi kukorica-, krumpli- és kenderföldet, 12 mázsa sarjút, 1 szekér szalmát, 1 tehén és 1 sertés uradalmi legelőn való tartását kapta. Ehhez azt a megjegyzést fűzte a tiszttartó: „ennyiből egy iskolamester megélhet.

A tiszttartó optimista megítélése ellenére a tanítók általában igyekeztek a pusztai iskolák helyett falusi tanítói állást nyerni. Schill János, szentmihályfai mesternek ez sikerült, az 1853-as tanévet, már egy falusi iskolában kezdhette, de kérnie kellett a hercegtől a 4. negyedévre is uradalmi zsoldját, „mert oly szegény és sok gyermeke van, hogy enélkül elmenni sem tudna”²⁹. Érdemes megemlíteni, hogy az 50-es évekbeli zsoldhoz képest 1869-ben a készpénz 48 ft-ra, míg, 1876-ban 72 ft-ra emelkedett. A 48 forintos készpénzbér mellé 12 mérő búza, 18 mérő roz, 6 akó újbort, 6 öl hasábfán összesen 2 hold föld, kukorica,

²⁰ FML. BUI. 17. 1861.

²¹ FML. BUI. 17. 1864. január 18. Levelezés.

²² FML. BUI. 10. 1821. március 3. Rendelkezések.

²³ FML. BUI. 8., 1840. január 14.

²⁴ FML. BUI. 19. 1847. szeptember 26. Bendekovich a főkörmánynak.

²⁵ FML. BUI. 8. 1846. június 8. Kegyelembeli rendelkezések.

²⁶ FML. BUI. 10. 1823. február 15. Hercegi rendelkezések.

²⁷ FML. BUI. 6. 1827. augusztus 28. Hercegi rendelkezések.

²⁸ FML. BUI. 19. 1847. augusztus 6. Farkas I. a főkörmánynak.

²⁹ FML. BUI. 19. 1853. október 7. Farkas I. a főkörmánynak.

burgonya és kender alá, 12 mázsa sarjú és 1 szekér szalma járt 1869-ben³⁰. A természetbeliek mértéke később is azonos maradt, az állattartás (eredetileg 2 tehén, 4 sertés) 1876-ra emelkedett³¹. A földeket az uradalom megszántotta, a fát és terményeket hazaszállította³². A konvencióba a lakás, a pusztai cselédházban kijelölt önálló szoba, de a béresekkal közös konyha is beletartozott, hozzá házi kert járt³³.

A két régebbi pusztai mester helyett 1858-ban már négy tanító felfogadására adott a herceg engedélyt: Szentmihályfára, Fürgedre, Újhodosba és Péltre.³⁴ Az újhodosi állást ekkor³⁵, az óhodosit az 1868. évi törvény hatására³⁶ hozták létre, s ekkor határozták el a kustyáni iskola kialakítását is³⁷.

Ambuláns rendszer

Az uradalom tanügyi helyzetét, a tiszttartó 1870. évi 156. rendelete szabályozta, kialakítván az ambuláns rendszert³⁸. A népiskolai törvény értelmében a 6-12 éves fiúknak és lányoknak kellett rendes, a 13-15 éveseknek ismétlő iskolába járni. A tankötelezettségnek megfelelő oktatást a nagy terjedelmű mezőföldi uradalmak általában csak átmeneti megoldás alkalmazásával tudták biztosítani. A Fejér Megyei Iskolatanács 1874-ben sikeres kísérletként írja le a Zichy uradalmak pusztáin bevezetett „váltakozó tanítási rendet”.³⁹

Farkas Imre tiszttartó tervezete szerint a pusztai tanítók 2 hétig saját lakóhelyükön tanítottak, utána 1 hétre (hétfőn reggeltől szombat estig) ambuláns körzetükbe távoztak. Az ambuláns kör küldött értük kocsit, az ottani ispán vagy gazda adott nekik napi 60 krajcár norma szerint tartást és szállást. A tanító távozásakor a tanulóknak feladatokat adott, azok kikérdezését a jobb tanulók „mint sédátorok” intézték. A tanító távollétében az iskolásokat, a körírnokok, Óhodoson és Pátán pedig a major gazdák naponta ellenőrizték, „szükség esetén a tanításban be is folynak”. Az ambuláns tanítási rendszer működéséért az ispán felelt.

A körzetbeosztás szerint az enyingi gyerekek Enyingen a falusi iskolába jártak. Az újhodosi pusztai iskolába a helyiek és hodosaljiak jártak, a tanító ambulánsan tanított Óhodosban. A kenyérmezei gyerekek Lajoskomáromba jártak. A szentmihályfai tanító saját helyén az ottani gyerekeket, majd egy hétig Pátán a pátaiakat tanította. A mezőkomáromiak a falusi iskolába jártak. A péli tanító Pélett, majd egy hétig Kustyánban tanított. A hidvégi gyerekek a falusi iskolába jártak. A belfürgei iskolába bejártak a potoli, külfürgei és horhi gyerekek, a korlátiak pedig Felsőnyékre jártak.

A kívánatos felszerelés az 1870-es rendelkezés szerint

Az iskolákat téglával lepadlózták. Iskolaszoba Óhodoson, Pátán, Kustyánban ekkor még nem volt, ezért a tanítás a juhászbojtárok szobájában folyt. Az iskolák számára a következő felszerelést írta elő a rendelkezés: „Glóbus (földgolyó) kicsin magyar fölirattal,

³⁰ FML. BUI. 36. 1869. Kimutatás a készpénzszoldról és a természetbeliekről.

³¹ FML. BUI. 34. 1876. Tanítói pályázat.

³² FML. BUI. 34. 1877. Tanítói pályázat.

³³ uott.

³⁴ FML. BUI. 4. 1858. június 18. Levelezés.

³⁵ FML. BUI. 4. 1858. augusztus 14. Levelezés.

³⁶ FML. BUI. 4. 1870. október 6. Farkas I. a főkörmánynak.

³⁷ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26.

³⁸ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Kőrendelet.

³⁹ Erdős Ferenc szerk: Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872-2890). Fejér Megyei Történeti Évkönyv 24. Székesfehérvár, 1998. 64.

magyarországi mappa Tóth Kálmán mérnöktől, számozó fekete tábla, 14 fali betű tábla, Catédra, kis asztal fiókos, 1 karszék és szükséghez képest padok.” A berendezési tárgyakat a körüli faragók készítették, a felszereléseket a négy tanító számára összesen 60 ft. értékben megvették. A tanítandó tantárgyak szerint a következő tankönyvek használatát írták elő.

- 1.) Hit és erkölctan és kis biblia, vallás szerint,
- 2.) Olvasás kezdők számára (M. kir. egyet. nyomda)
- 3.) Írás olvasók számára (Gáspár I.)
- 4.) Fejbeli számolás módszertana, úgy jegyekkel számolás és a hazai mértékek ismerete gyakorló könyv (M. kir. egyetem)
- 5.) Nyelvtan (Zimmermantól)
- 6.) Természettan és természetrajz elemei figyelemmel a gyerekek és szülők életmódjára (Reisz)
- 7.) Hazai földirat (Kuttnerrel)
- 8.) Történelem (Nogall)
- 9.) Gyakorlati útmutató a mezei gazdaság, különösen a kertészet köréből (Lukácsi)
- 10.) Polgári jogok, és kötelességek, a magyar alkotmány kátéja (Bedő Lajostól)
- 11.) Egri kis lantos (Egerből)
- 12.) Testgyakorlat (Zimányitól)

Az iskolákban a tanítás naponta 8-11 óra, illetve 2 – 1/2 5 óra között, évente szeptember és április között folyt. A rendelkezés előírta, hogy a szünidőben, májustól augusztus végéig, a „gyerekek erejükhez képest pénzért munkára, a tanítók pedig mint pallérok a gazdaságban tartoznak kiállni.” Minden pusztai iskola mellett faiskola volt, melyet minden szerda délután a gyerekek műveltek. A négy pusztai iskolába, a telet kivéve, ezen a napon bejártak az ambuláns körzetek gyerekei is.

Meg kell jegyezni, hogy a néptanítók munkájának gazdasági célú felhasználását az eötvösi törvények lényegében tiltották⁴⁰, míg a gazdálkodás adott vidéken szokásos tárgyainak tanítását előírták⁴¹. A Fejér Megyei Iskolatanács jelentései szerint vidékünkön a faizás, gazdaszat, méhészet és konyhakertészet oktatása mellett leggyakrabban a faiskolai gyakorlás szerepelt, de még 1874-ben sem volt általános a faiskolák kialakítása⁴².

Az uradalmi tanügyi rendelkezés írta elő a vasárnapi iskolák létrehozását is, amivel a népiskolai törvény által előírt ismétlő iskolát (1868. évi XXXVIII. tc. V. fejezet 48-50.§) váltották ki. Vasárnapi iskolát a pusztai tanító saját székhelyén tartott, a többiek a legközelebbi falusi iskolába jártak, ahová egyébként templomba is, hiszen ez a mise előtt volt. A vasárnapi iskolára kötelezettek az ispán tartotta számon, neki a tanító hetente jelentette az elmaradókat, akiket 50 krajcárra megbüntettek.

A tanügyi körrendelet kidolgozásához a tisztartó számba vette az iskolás korú gyermekeket. Eszerint 286 gyermek tanult a 4 pusztai tanító keze alatt, 29 fiatal Enyingen, 15 pedig Felsőnyéken járt vasárnapi iskolába.

⁴⁰ Már az 1848-ban tartott első nevelésügyi kongresszus is ugyanezt hangsúlyozta. Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 63.

⁴¹ A természettan oktatása kereteiben folyt, melyek kapcsán már az 1848-as javaslatban és a vitában is hangsúly került arra, hogy az oktatás alkalmával különös figyelemmel legyenek azokra a körülményekre, amelyek az adott vidéken uralkodnak. Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 84. Eötvös az 1848-as vitában külön is kitért arra, hogy olyan tárgyat kell tanítani, amit az adott vidéken megismerhetnek a gyerekek, s amelyet haszonnal gyakorolhatnak is: „a természettan és természetleírás tudományának más alkalmazása szükséges városban, más alkalmazása szükséges a bányakerületekben, s más ott, hol szőlőgazdaszat, más ott, hol marhatenyésztés divatozik.” Mezei Márta szerk.: Eötvös József kultúra és nevelés. Magyar Helikon. Budapest, 1979. 313.

⁴² Erdős Ferenc szerk.: Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872-2890). Fejér Megyei Történeti Évkönyv 24. Székesfehérvár, 1998. 63.

A körrendelet megalkotása előtt a tiszttartó fölmérte a tanítók helyzetét is. 1870-ben Markovics József újhodosi tanító 10 éve, Fekete János szentmihályfai 20 éve, Magyar Károly péli 12 éve, Molnár János belfürgei tanító pedig 16 éve szolgált tanítóként. Mindegyik tanító római katolikus vallású volt, a gyerekek közül a többség 209 (74%) katolikus, 68 (23%) református és 9 (3%) evangélikus. A két faluban vasárnapi iskolába járók közül 34 katolikus, 9 református és 1 evangélikus volt.⁴³

Tanterv és órarend

A körrendeletre a tiszttartó egységes tantervet és órarendet is kidolgozott.⁴⁴ A „rendes iskola” és a vasárnapi iskola tantervét is kemény papírra ragasztva, ki kellett rakni az iskolában. A tanítás reggel és délután is imával kezdődött, illetve végződött. Csütörtökön szünet volt, ám, ha sürgős faskolai munkák voltak, a szerda délutáni munkát csütörtökön is folytathatták. Gazdászat egyébként szombaton délután is volt. Hétfőn, kedden test- és katonai gyakorlattal, pénteken és szombaton egyházi és világi énekkel zárták a napot. A testgyakorlat télen a tanteremben, nyáron a szabadban folyt. Amelyik napon nem volt torna, délelőtt és délután is kaptak 1/4 óra illetve 10 perc szünetet a szabadban való játszásra „és pedig külön a fiúk, külön a lányok”. Az osztatlan 3 osztály órarendje igen hasznos olvasmány: rajta pirossal jelölték azt az órát, amikor a tanító az egyes osztályokkal foglalkozik, addig a többiek rajzolnak, olvasnak, szépírási, helyesírási és számolási feladatokat kapnak. Hit- és erkölcsan, beszéd- és értelemgyakorlat, fejbeli számolás, természettan, történelmi és polgári jogok gyakorlata, test- és katonai gyakorlat, ének és gazdászat mindig tanítói vezetéssel folyt. „A tanóra közben, ha gyermekek szórakozottak, egy víg dallal vagy hasznos elbeszéléssel felvillanyozandók” – írja a rendelet.

Vasárnap minden tanköteles templomba ment. Az iskolások az istentisztelet előtt két órával mentek az iskolába, utána együtt a templomba. A vasárnapi iskola tantárgyai: olvasás, írás, számolás, földleírás, magyar történelem és ének. Télen házi feladatot, azaz „feladványt” kaptak, amit a következő alkalomra oldottak meg.

A kiadott tanügyi körrendelet megvitatására utólag a tiszttartó tanítói gyűlést hívott össze⁴⁵. A négy tanító Szentmihályfán, 1870. július 14-én vitatta meg a rendelkezést. A vasárnapi iskola bevezetését üdvözölték, ám remélték, hogy érte külön díjazást fognak kapni. A tanítandó tárgyakkal és az előírt tankönyvekkel is egyetértettek, azok beszerzését kérték. Az ambuláns oktatásra szánt időt kevesellték: „az 54 napot nem látjuk elégségesnek, az érintett 13 tantárgy csak felületes megtanítására is.” A belfürgei iskolától legmesszebb eső külfürgei pusztáról is csak 26 alkalommal maradtak el a gyerekek a rossz idő miatt, egyébként pedig a többi megteendő távolság fél mérföldnél kevesebb. Nézetük szerint tehát többet érne, ha a külfürgei kör a legrosszabb időjárású 26 napon behozatná Belfürgeire a gyerekeket, mint az, ha 54-szer viteti ki a tanítót. A tanítók érvelése tetszetős, ám nem helyes. A tiszttartói rendelkezés ugyanis minden 3. héten egyszer oda és egyszer vissza vitetné a tanítót, és nem naponta. Az idő azonban valóban kevés és – ami a tanítók másik ellenérve az ambuláns oktatás ellen – a kihelyezett oktatásnak nincs megfelelő helye; arra a juhászbojtárok szállása alkalmatlan, mert a bojtárok tartásával megbízott gazdánék, számadónék, és azok cselédei zavarják az oktatást. Kérik tehát az ambulálás alóli felmentésüket⁴⁶. Az uradalom örökösök közötti felosztása előtt azonban már semmi lényeges változás nem történt.

A meglévő fölszerelés 1870-ben

⁴³ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.

⁴⁴ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Tanterv.

⁴⁵ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Körrendelet.

⁴⁶ FML. BUI. 18. 1870. július 14. Jelentés a tanítói gyűlésről.

Üröm az örömben, hogy a büszke rendeletet meg is kellett valósítani, s ennek nehézsége akkor derült ki, amikor elkészítették a rendeletben előírt megszerzendő eszközök és tankönyvek listáját. A kimutatásokból kiderül, hogy Óhodoson, ahol most alakul az iskola, még semmi sincs, ami persze érthető⁴⁷. Kevésbé érthető azonban, hogy a szentmihályfai tanító Szentmihályfára és Pátára mindenből 2-2 db-ot kér (ezek szerint ott sem volt semmilyen felszerelés az előírtakból⁴⁸), az újhodosi tanítónak is csupán Bibliája, hittana és földrajzkönyve van⁴⁹, a pélinek az előírt listából csak az olvasó falitáblák állnak rendelkezésére, de van „Luccas Edétől Kertészeti és Gazdasági kis tükre”. A belfürgei tanító pedig egészen más tankönyveket kér⁵⁰: az olvasás tanításhoz Gönczy Pál Magyar ABC-jét és segédkönyvét, Nagy József Énektani vezérkönyvét, Brassai Földiratát, Nagy-Ballagi Magyarország története című művét, illetve a természettan tanításához Orbán, Greguss vagy Tarcsi tankönyvét. Térképe és földgömbje neki sincs.

Látva az iskolák siralmas felszerelését, a tisztartó hamarosan kieszközölte a főkormánytól a tankönyvek megvételére az engedélyt⁵¹, és a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadóhivatalában eljár az ügyben, hogy a 4 pusztai tanítónak megküldjék a Néptanítók Lapját.⁵² Ezek voltak nyugdíjazása előtt szinte utolsó uradalmi intézkedései.

Tanév és tanterem

A tanügyi körirat rendelkezései, azaz az 1868-as tanügyi törvény előtt a pusztai iskolákban sokkal rövidebb volt a tanév. Általában november 1-től József napig (március 19.) tartott⁵³, utána „próbatét” tartatott, amelyre az illetékes plébánost is meghívták, érte kocsit küldtek⁵⁴. A legjobb fiú- és leány tanulót a gyepüpenztárból jutalmazták⁵⁵. Érdekes, hogy 1864-ben a fiúk 1 ft, a lányok 50 krajcár jutalmat kaptak. Jutalomként osztottak ki 1845-ben 50 db „Kistükör” című könyvet⁵⁶, illetve 1846-ban 20 db „Szegény gyerekek könyve” című munkát⁵⁷. Az 1868-as törvény előírása szerint a tanév falun legalább nyolc, városban legalább kilenc hónapig tartott⁵⁸. A gyakorlat persze ennél sokkal rosszabb volt, hiszen a Fejér Megyei Tankerületi Iskolatanács 1874. évi jelentésében is számot adott arról, hogy „a nagyobb gyerekek több helyen csak 4-5 hónapig járnak iskolába”⁵⁹.

Az osztatlan iskola egyetlen tantermébe természetesen az adott iskolához tartozó puszták összes tanköteles korú gyereke együtt járt. 1870-ben a belfürgei iskolában egyszerre 86, Újhodoson 68, Szentmihályfán 74, Pélett pedig 58 gyerek tanult⁶⁰. A nagy létszámot a tanítók közül senki sem kifogásolta. Az uradalom felosztása után a Montenuovo uradalom Pélt fejlesztette a legnagyobb létszámú pusztává. Ott Montenuovo Alfréd (ma a péli iskola az

⁴⁷ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 26. Kimutatás.

⁴⁸ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 17. Kimutatás.

⁴⁹ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 10. Kimutatás.

⁵⁰ FML. BUI. 18. 1870. szeptember 19. Mutató.

⁵¹ FML. BUI. 9. 1870. november 10. Seyff Enyingnek.

⁵² FML. BUI. 16. 1870. július 1. Farkas I. a minisztériumnak.

⁵³ FML. BUI. 4. 1859. március 15. Levelezés.

⁵⁴ FML. BUI. 4. 1864. március 13. Levelezés; 1859. március 15. Körirat, 17. 1861. március 17. Farkas I. körirata; 18. 1868. április 5. Körirat.

⁵⁵ FML. BUI. 17. 1861. március 17. Körirat; 18. 1864. március 13. Körirat.

⁵⁶ FML. BUI. 3. 1845.

⁵⁷ FML. BUI. 19. 1846. november 5. Farkas I. a főkormányának.

⁵⁸ Felkai László – Mann Miklós: Eötvös és Treffort. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Budapest. é. n. 42.

⁵⁹ Erdős Ferenc szerk: Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései (1872-2890). Fejér Megyei Történeti Évkönyv 24. Székesfehérvár, 1998. 62.

⁶⁰ FML. BUI. 18. 1870. június 21. Mutató.

ő!!! nevét viseli) új iskolaházat, tantermet építtetett, s segédtanítót is felfogadott. 1879-ben az enyingi katolikus iskolaszék kezdeményezte Enyingen is új tanterem építését és segédtanítói állás szervezését. Woher Lajosné (született Batthyány Erzsébet, volt gróf Draskovicsné) még ekkor is az 1868. évi 34. §-ra hivatkozva tagadta ezt meg mondván: „megengedhető, hogy egy tanteremben 80 tanköteles gyermeknél több is taníttathassék”. Feladatul adja Mihályfi számtartónak, hogy az építkezés elhalasztására szerezzen engedélyt, hiszen a gyermekek száma „alig haladja meg a százat”⁶¹.

Az uradalom válságának és az örökösök közötti felosztásának időszakát tehát sajátosan terhelték az enyingi uradalomban a népiskolai törvényből következő, és az 1870-es évek elejére tovább már nem halasztható tanügyi beruházások. Mint láttuk, ezek megalkotása és végrehajtása Farkas tisztartó utolsó intézkedései voltak. Nyugdíjba helyezése után, fehérvári házába visszahúzódván már nem a gazdálkodás volt számára a fontos, hanem az egyetlen unoka, Farkas Aranka árván maradt fiának felnevelése. A nagypapa jól válogatott gazdag könyvtára, a családban uralkodó nyílt társasági légkör, a magyar szellemiség, a családban elsajátított francia és olasz nyelv, a dunántúli, fehérvári ízű magyar beszéd mind a fiút gazdagította. Ezt a fiút, a Ciszterci Szent István Gimnázium későbbi növendékét, utóbb a magyar iskolarendszert megújító kultuszminisztert gróf Klebelsberg Kunónak hívták. Édesanyja és nagynénjei halála után a házat maga adta el, ez lett az iparosok háza. Farkas Imre a családi sírboltban, a fehérvári Hosszútemetőben nyugszik⁶².

Valószínű, hogy a nagypapa példája igenis számított akkor, amikor Klebelsberg Kunó minisztersége alatt az Alföld kulturális, gazdasági és infrastrukturális felemelését célzó Alföld-program részeként példaértékű népiskola-építési akció folyt a trianoni Magyarországon. Néhány év leforgása alatt – állami szervezésben és részben állami pénzből – 5000 tantermet és tanítói lakást építettek fel, zömmel az Alföldön. Szolgáltatta az unoka ezzel a mezőgazdasági népesség érdekeit: népiskolákat létesített és fenntartásukról gondoskodott (1926. évi VII. törvénycikk), melléjük tanítólakásokat és a tanítók gazdaságát telepítette⁶³. Ha Farkas Imre elég nagy formátumú szakember volt egy egész hatalmas uradalom megszervezéséhez, akkor unokája ugyanolyan formátumú politikus volt az ország kulturális felemeléséhez.

⁶¹ FML. BUI. 35. 1879. szeptember 22, november 22. Woher Lajosné és Mihályfi levélváltása.

⁶² Klebelsberg neveltetéséről és szerepéről tájékoztatásul többek között: Berta Annamária: Klebelsberg Kunó fiatal éveit Fehérváron. A Ciszterci Szent István Gimnázium évkönyve...Közl: Gyóni András igazgató.. Székesfehérvár 2000. 134-138.; Zombori István szerk.: Gr. Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged, 1995.; T. Kiss Tamás: Klebelsberg Kunó. Budapest, 1999. ; Hencz Péter: Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere. Szeged, 1999.

⁶³ Szabó Attila: A falusi népiskoláik kiépítése. Új Pedagógiai Szemle, 200. november